

КНИГОЗНАВСТВО

УДК 655.11–051(450)А. Мануцій:017.1(477.83–25)НБ ЛНУ

“IN AEDIBUS ALDI”: СТОРІНКИ І СЮЖЕТИ З КНИГОВИДАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АЛЬДА МАНУЦІЯ ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ

Микола ІЛЬКІВ-СВИДНИЦЬКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека,
вул. Драгоманова, 17, м. Львів, 79601, Україна, тел.: (032) 261-35-97*

Коротко проаналізовано феномен гуманіста і вченого, італійського видавця Альда Мануція Старшого (1449/50–1515) та його спадкоємців: тестя Андреа Торрезані зі синами, сина Паоло і внука Альда Молодшого. На підставі наукової літератури і колекції альдин із фондів Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка відтворено контакти Альда Мануція з іншими гуманістами й інтелектуалами, з'ясовано специфіку підготовки книг до друку, зовнішні та внутрішні особливості альдин (формат, оправи, зошити, шрифти, папір). За весь час існування дому Альда (“in aedibus Aldi”, “apud Aldum”) побачило світ понад 900 найменувань книг, а за життя Альда вийшло друком не менше 130 видань. Альдини з колекції НБ ЛНУ ім. І. Франка представлені здебільшого латиномовними друками. Серед невеличкої грекомовної групи слід виокремити твори Ісократа, Горгія, Арістиди, Алкідама та грецьку антологію. Латино- та італомовні альдини стосуються історичної тематики (Валерій Максим, Юлій Цезар, Саллюстій, Тит Лівій та ін.), літературно-філософської (Катулл, Тібулл, Проперцій, Ювенал, Персій, Лукрецій, Марціал, Плавт, Овідій, кардинал Бессаріон, М.-А. Мюре та ін.), релігійної (Лактанцій), епістолографічної (Ціцерон з коментарями Паоло Мануція), філологічної (Н. Перотто, Дж. Фортуніо). Також у статті відображено проблему рецепції альдівських видань у XVI–XVIII ст. та їх колекціонування у XIX–XX ст. Рецепція альдин у країнах Західної та Центрально-Східної Європи XVI–XVIII ст. відбувалася через купівлю видань серед приватних осіб з міщанського та шляхетського станів, згромаджень чернечих орденів, тобто бібліотеки конвентів, капітул чи монастирів в цілому. Альдини були предметом колекціонерської діяльності у XIX–XX ст. Власниками друків дому Альда були особи різного соціального походження і статусу: аристократи, міщани, служителі церкви, які були відомі своїми бібліофільськими зацікавленнями.

Ключові слова: історія книговидання, Альд Мануцій Старший, Паоло Мануцій, Альд Мануцій Молодший, альдини, Андреа Торрезані, Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, колофон, шрифт, суперекслібрис.

Альд Пій Мануцій (1449/50–1515): вчений-гуманіст, видавець і друкар

В історії європейської культури період 1455–1500 рр. називають епохою революції друку. Активний розвиток книгодрукування в Німеччині, а також його рецепція в інших містах Західної і Центральної Європи сприяла поширенню засад та ідеалів гуманізму. Серед центрів італійського книгодрукування Венеція посідала особливе місце¹. Пальма першості тут належала Йоганнові фон Шпесеру, який перший застосу-

¹ Функе Ф. *Книговедение. Исторический обзор книжного дела* / под. ред., со вступ. ст. и доп. проф. Е. Л. Немировского. – Москва, 1982. – С. 44.

вав друкарський верстат. Саме з-під пресів братів Йоганна та Венделіна Шпеєрів виходять перші книги італійською мовою – “*Canzoniere*” Франческо Петрарки (1470 р.) і *Біблія* (1471 р.). У 1470 р. розпочинає свою справу француз Ніколя Жансон (Єнсон), який остаточно сформував антикву як завершений шрифт. З кількісним розростанням венеційського книгодрукування з’являється тенденція до об’єднання типографій у співтовариства. До найбільших належало співтовариство Луки Антоніо Джунти, до якого належало 150 друкарень².

Великий вплив на книгодрукування у Венеції мав німець Ерхардт Ратдольт з Аугсбурга, який наслідував італійську рукописну традицію. Його принципи декорування друкованої книги – лінійний орнамент, ініціали з використанням лози надовго визначили особливості книжкової оздобы в епоху Відродження. У 1480 р. Е. Ратдольт випустив історичну хроніку Вернера Ролевінка “*Fasciculus temporum*”, котра стала першою венеційською книгою, щедро ілюстрованою гравюрами³. Серед інших друкарів, які працювали протягом останнього двадцятиліття XV ст., варто пригадати братів Грегорію та Іоанна Грегорі, що спеціалізувалися головним чином на друці класиків античної літератури; широко відомих у Європі видавничих фірм Джунти та Джіоліто; Джованні Рагаццо, Джульєльмо де Монтеферрато, Андреа Торрезані де Асола та інших.

У чому полягає феномен Альда? Що уможливило цей феномен? Передусім, потреба у збереженні та використанні античних традицій⁴. Значну роль у збереженні античного спадку відіграла Візантія, де антична традиція існувала неперервно аж до XV ст. Саме в час італійського Ренесансу XV ст. активно публікують грецькі тексти. Подібна доля чекала й на латинські тексти, тільки вже у XVI ст. В Італії після здобуття турками Константинополя з’явилося багато представників грецького інтелектуального світу: Іоанн Аргіропулос, Теодор Газа, Деметріос Халкондилас, родина Ласкарісів, Марк Музур та інші. Окремі представники грецького світу, зокрема Іоанн Ласкаріс, брали активну участь в експедиціях з розшуку манускриптів, що вплинуло на специфіку інтелектуальних середовищ провідних міст тогочасної Італії.

Біженці-греки знаходили собі притулок у сусідній Венеційській республіці, на о. Сіцилія, у Флоренції та в інших культурних і академічних центрах Італії. На знак вдячності за притулок грекам-емігрантам, один із визначних представників візантійського культурного Ренесансу кардинал Бессаріон подарував у 1468 р. для Венеції 746 рукописів (з них – 482 грецькі)⁵. Тривалий час Флоренція утримувала пальму першості серед італійських осередків грецької науки та освіти. У 1492 р. після смерті Лоренцо Медичі Прекрасного лідерство серед центрів грецької культури в Італії переймає процвітаюча Венеція, оскільки на той час вона вже була центром книгодрукування, інтролігаторства, інтелектуального руху⁶.

Венеція, яку сучасники називали “найяснішою республікою”, викликала захоплення в митців, інтелектуалів, різноманітних купців і торгівців. Стотисячне місто слугувало прихистком для людей різних життєвих шляхів і особистих талантів, мало репутацію найбільш відкритої для інтелектуального руху держави з-поміж інших на

² Функе Ф. *Книговедение. Исторический обзор книжного дела...* – С. 45.

³ “*Fasciculus temporum*” перевидавалася у 1481, 1484 й 1485 рр. (Там же. – С. 45).

⁴ Рутенбург В. И. Возрождение и Реформация в советской литературе // *Культура эпохи Возрождения и Реформация*. – Ленинград, 1981. – С. 6.

⁵ Rokosz M. *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów*. – Wrocław, 1982. – S. 22–23.

⁶ Hibbert C. *Venice. The Biography of a City*. – New York; London, 1989. – P. 103.

теренах Італії⁷. Гуманісти-історики обґрунтовували особливий і навіть виключний її статус, називаючи “новим Римом”⁸. Попит на грецьку книгу зростає, а пропозиції якісних текстів було небагато. Їх можна було полічити на пальцях; це були книги переважно великого формату (*in folio*) із часто незадовільною якістю друку⁹. Усвідомлення потреби заповнити цю лакуну буквально заповнило освіченого та амбітного Альда Мануція. Він дуже швидко зрозумів значення і можливості друку в поширенні знань та ідей, а Венеція для цієї справи підходила просто ідеально.

Родоначальник і наславеніший представник роду Мануціїв Альд Старший (“*il Vecchio*”), який розпочинає свою кар’єру вченого як грецист, увійшов до анналів історії та культури як істинний шанувальник давньоримської літературної спадщини, гуманіст універсального складу мислення, “принц серед венеційських книговидавців”, “прагматик в імперії інтелекту”. Майбутній італійський гуманіст, педагог, друкар і видавець Альд Пій Мануцій народився близько 1449/1450 р. в Бассіано, яке розташоване на відстані близько 60 кілометрів від Риму, і походив з давньої флорентійської родини (див. Іл. 1). Його справжнє ім’я, отримане при хрещенні, – Теобальдо, він латинізував до Альдо. Від Петрарки до Макіавеллі античність сприймалася як далека батьківщина¹⁰, тому відчуття історичної та культурної тяглості знайшло своє відображення у прізвиську, яке він додавав – “*Romanus*” (Римлянин), рідше “*Bassianus*” (уродженець Бассіано) або “*Latinus*”. У латинській версії його ім’я звучало так: “*Aldus Pius Manutius Romanus*”.

У 1467–1474 рр. він навчався в університеті Риму (“*Studio del Urbe*”), під опікою знаменитих вчених-гуманістів: Доміціо Кальдеріні (риторика) та Гуаріно да Верона (професор граматики латинської мови). Після побуту в Римі Альд продовжив навчання у Феррарі в 1475–1478 рр. Феррарський період його життя був відносно коротким, але насиченим знаковими подіями. Альд поглиблює свої знання з грецької та латинської мов під керівництвом професора Баттісто Гуаріно (1434–1513), за що віддячить у виданні творів Теокрита й Гесіода (1495 р.)¹¹. За щасливого збігу обставин він у 1479 р. познайомився з князем-філософом Джованні Піко делла Мірандола (1463–1494) й між ними зав’язалися дружні стосунки¹². Початок військової кампанії між Феррарою та Венецією у 1482 р. змушує обох товаришів спільно залишити місто й перебраться до фамільного маєтку Піко в Мірандолі (неподалік Модени, регіон Емілія Романья), де Альдові судилося провести більше двох років в інтелектуальних бесідах і диспутах, зустріти грека-мігранта з Криту Емануеля Атраміттеноса, який копіював грецькі рукописи, а також вивчити гебрейську мову¹³. Разом з ним Альд вдосконалював свою грецьку мову, захоплювався стилістикою грецьких творів Анджело Поліціано (1454–1494).

⁷ Fregolent A. *Klasy cy malarstwa. Giorgione / tłumaczenie M. Surowiak*. – Warszawa, 2006. – S. 10.

⁸ Брагина Л. М. Социально-политические идеи в Итальянском гуманизме XV в. // *Культура Возрождения и общество* / отв. ред. В. И. Рутенбург. – Москва, 1986. – С. 16.

⁹ Lempicki S. *Manuscryje weneccy a Polska (karta z dziejów humanizmu w Polsce)*. – Lwów, 1926. – S. 4.

¹⁰ Баткин Л. М. *Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления*. – Москва, 1978. – С. 5.

¹¹ Renouard Ant. Aug. *Annales de l'imprimerie des Alde, ou histoire des trois Manuce et de leurs éditions*. – [Seconde éditions]. – Paris, 1825. – T. I. – P. 10–11.

¹² Rokosz M. *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska...* – S. 34.

¹³ Вивчення гебрейської мови відбулося під впливом містико-чуттєвого світогляду Піко делла Мірандоли, через його зацікавлення Кабалою – див.: Rokosz M. *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska...* – S. 34; Barker N. *Aldus Manutius and the development of Greek script and type in the XVth century* / 2nd ed. – New York, 1992. – P. 11.

“Мандрівні студії” Альда завершилися з від’їздом у 1484 р. Джованні Піко до Флоренції. За його рекомендацією він у 1485 р. став вихователем і вчителем князів Альберто і Ліонелло Піо Карпі – племінників Піко. Під час цієї педагогічної діяльності (між 1483 – близько 1490 рр.) він уклав грецьку і латинську граматики.

У 1494 р. у Венеції, на “Calle del Pistor”, поблизу площі св. Августина (“Campo San Agostino”), він заснував свою друкарню. Першим датованим виданням Альда стала граMATика Константина Ласкаріса (1434–1501) “*Erotemata*” (1495 р.), рукопис якої привезли з Мессіни П’єтро Бембо та Анджело Габріеле¹⁴. Вже в 1506 р. він перебрався до комфортнішого помешкання свого тестя, що й досі знаходиться на “Campo San Paterniano” (Святоотецька площа, тепер “Campo Manin”). Це було перше спеціалізоване наукове видавництво гуманістичного характеру.

Основу видавничого репертуару Альда складають твори класиків Античності. Вперше у домі Альда були надруковані найважливіші та найбільші за обсягом праці грецьких і римських авторів, тридцять з яких стали першими в історії друку (так звані “*editio princeps*”). Окрім наукової та літературної спадщини Античності, Альд друкував також твори творців італійської літературної мови – Данте Аліг’єрі, Франческо Петрарки, Анджело Поліціано. З-поміж чіткого й певною мірою однотипного книжкового репертуару виділяється загадкова книга епохи Ренесансу – “*Hyperotomachia Poliphili*” (1499 р.). Видання алегорично-містичного любовного роману “Сон Поліфіла” (інакше “Любовна боротьба у сні Поліфіла”) стало найбільш екстраординарною та подиву гідною книгою італійського Ренесансу і дало всі підстави Марію Прау назвати його “чорним тюльпаном” серед класичних текстів Альда. Дослідники нарахували 172 ксилографічні гравюри в тексті. Дивовижне оформлення цієї книги привертало увагу навіть класиків психоаналізу, зокрема Карла Густава Юнга. Його близька знайома і співробітниця Лінда Фірц-Дейвід стверджувала, що цей твір нагадує голову Януса, один лик якого звернений до епохи середньовіччя, а інший – до ранньомодерного часу¹⁵. Дослідники схиляються до думки, що “Сон Поліфіла” варто позиціонувати як своєрідне визнання Альда Мануція правомірності використання *volgare* як мову друкованої книги¹⁶. Символізм “Сну Поліфіла” ще й у тому, що його друк широко прочинив двері до друкарні Альда іншим італійським авторам. Тому пізніша тріумфальна хода *Canzoniere* Франческо Петрарки в значній мірі зумовлена успіхом “Сну Поліфіла” та видавничими і філологічними особливостями видань творів славетного італійця¹⁷.

У більшості своїх видань Альд уникав ілюстративного матеріалу, оздоб тексту, виділень червоною фарбою, тобто всього того, що могло відволікти читача від змісту*. Натомість особливого значення він надавав підбору шрифтів. У цій сфері Альд виступив як новатор. Пошук оптимального грецького шрифту ґрунтувався на різних

¹⁴ Fletcher G. H. *In Praise of Aldus Manutius. A quincentenary exhibition.* – New York, 1995. – P. 40.

¹⁵ Fiertz-David L. *The Dream of Poliphilo: The Soul in Love.* – Dallas, 1987.

¹⁶ Касаткин А. А. Культ латини в эпоху Возрождения (генезис и исход) // *Культура эпохи Возрождения.* – Ленинград, 1986. – С. 40.

¹⁷ Якушкина Т. В. Формирование петраркистской концепции любви в изданиях Петрарки первой трети XVI века // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена.* – 2008. – № 71. – С. 130–133.

* Тут ми не беремо до уваги низку грекомовних видань початкового періоду його друкарні, які ще містили характерні оздоби, успадковані від інкунабульного періоду книговидавничої справи, – йдеться, зокрема, про твори Арістотеля, Арістофана та інші.

контактах Альда з гуманістами грецького походження, яких він залучав до переписування, пошуку і підбору грецьких рукописів. Основними натхненниками Альдових пошуків ідеального грецького шрифту були представники школи греків-копістів з Кандії – Михаїла Апостоліса та Іоанна Ласкаріса¹⁸. Саме серед них Альд знаходив необхідний персонал редакторів і коментаторів грецьких текстів, набірників і коректорів. Почерк грека Іммануеля Русотаса, який працював у Венеції копістом між 1465 і 1500 рр., ліг в основу першого грецького шрифту¹⁹, використаного у 1495 р. Другий був зменшеною копією першого та застосований 1496 р.²⁰ Почерк вихідця з Криту Марка Музура став прототипом для третього, ще меншого за розміром грецького шрифту в домі Альда. Загалом, Марк Музур – одна з основних постатей у венеціанському інтелектуальному середовищі кінця XV – початку XVI ст.²¹ Він був учнем Іоанна Ласкаріса та головним редактором грецьких текстів Альда²². Саме Музур підготував для Альда перші видання творів Арістофана, Евріпіда і Павсанія.

Четвертий тип грецького шрифту був найменшим – красивий і спрощений варіант грецького почерку Альда²³. Усі шрифти вирізав гравер Франческо Гріффо, знаний як Франческо да Болонья (1450–1518). Ще до початку співпраці з Альдом Гріффо виготовляв шрифти для різних друкарів, зокрема у Падуї для свого товариша П'єро Мауфера (також у його веронський період діяльності) та, можливо, для Грегоріо де Грегорі у 1474–1480 рр. Разом із Мауфером Гріффо перебрався до Венеції, де розгорнув бурхливу діяльність і постачав шрифтами багатьох венеційських друкарів. За вісім років, тобто від 1494 до 1502 р. він розробив усі шрифти, якими користувався Альд Мануцій. Відтоді характерною особливістю альдин вважається простота й краса цих шрифтів. У 1496 р. Альд запатентував на 20 років грецький шрифт, який створив, а в 1501 р. на десять років отримав патент на латинський курсив²⁴.

Альд Мануцій Римлянин зажив слави як вчений і педагог. Його доробок у сферах орфографії, флексії, лексикографії та, особливо, граматики публікували різні видавці й друкарі в Італії та поза її межами. Одним із перших стало видання Баттисти де Тортіс "*Musarum Panagyris*" (Венеція, 1487 і 1491 рр.), перше видання граматики латинської мови опублікував у 1493 р. Андреа Торрезані, а вже у 1501 р. побачило світ інше, під назвою "*Rudimenta grammatices Latinae linguae*", яке видав сам Альд²⁵. Наступні чотири перевидання Альдової книги "*Institutionum grammaticarum libri quatuor*" (Венеція, 1508, 1514 рр.; Париж, 1513 і 1517 рр.) видав Юкунд з Верони (фра Джованні Джокондо, бл. 1433–1515)²⁶. Разом вони видали твори Плінія Молод-

¹⁸ Rokosz M. *Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska...* – S. 35.

¹⁹ Snipes K. Rew.: Nicolas Barker. Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century. Sandy Hook, 1985 // *Renaissance Quarterly*. – 1988. – Vol. 41, nr 1. – P. 120; Layton E. Rew.: Nicolas Barker. Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century // *Papers of the Bibliographical Society of Canada*. – Vol. XXV. – P. 168.

²⁰ Layton E. Rew.: Nicolas Barker. *Aldus Manutius...* – P. 167.

²¹ Про М. Музура, зокрема див.: Pontani Filippomaria. Musurus' Creed // *Greek, Roman and Byzantine Studies*. – Chicago, 2002/3. – Vol. 43. – Nr. 3. – P. 175–213.

²² Barker N. *Aldus Manutius and the Development of Greek Script...* – P. 16.

²³ *The Aldine Press. Catalogue of the Ahmanson-Murphy Collection of books by or relating to the Press in the Library of the University of California*. – Los Angeles, Berkeley, 2001. – P. 23.

²⁴ Ясіновський А. *Початки грецького літургійного друкарства у Венеції* // КАЛОΦΩΝΙΑ: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії, ч. 5. – Львів, 2010. – С. 99.

²⁵ Fletcher G. H. *In Praise of Aldus Manutius...* – P. 35.

²⁶ *Ibidem*. – P. 36–37.

шого з паризького рукопису, який віднайшов, зробив копію і привіз до Італії Юкунд. У передмові Альд Старший згадує про ретельність вивірки тексту публікованого рукопису. Саме ж видання присвячене сенатору Венеції Алоїзу Моченіго. У низці друкованих книг Альд брав участь як перекладач, зокрема, в опублікованій добірці творів Герона та Леандра “*Musaeus*” (1495 і 1497–1498 рр.)²⁷.

У різні періоди свого життя та діяльності Альд Мануцій був ідейно, науково і дружньо пов'язаний з плеядою видатних гуманістів: філологів, філософів, а також освічених видавців-друкарів. Серед них – його компаньйон і тесть Андреа Торрезані де Асола, Доміціо Кальдеріні, Баттісто Гуаріно, Джованні Піко делла Мірандола, Андреа Наваджеро, Еразм Роттердамський²⁸, Марк Музур, Константин Ласкаріс, П'єтро Бембо та інші. Частина з них входила до наукового гуртка елліністів “*Нова Академія*” (“*Neacademia*”, “*Academia di Aldo*”), де згуртувалося близько 30 вчених. Біля витоків “*Нової Академії*” стояв сам Альд, а також Сципіон Картеромах (Шіпіоне Фортігуерра) та Іоанн Григоровулос²⁹. Члени “*Нової академії*” часто зустрічалися для інтелектуальних бесід – “*симпозіонів*”, які велися грецькою мовою. Якщо хтось з учасників обмовлявся словом латинською або італійською мовами – отримував штраф. Ці кошти йшли на харчі і вино. Прототипом для цього середовища слугували Флорентійська Академія неоплатоніків, до якої належали Піко делла Мірандола, Марсіліо Фічіно, Анджело Поліціано, а також Римська Академія, якою керував кардинал Бессаріон.

За весь час існування дому Альда (“*in aedibus Aldi*”, “*apud Aldum*”) побачило світ понад 900 найменувань книг³⁰, а за життя Альда вийшло друком не менше 130 видань³¹. До основних здобутків і заслуг Альда Мануція, які кардинально вплинули на розвиток книгодрукування, належить: 1) запровадження наукового редагування текстів з високим рівнем філологічної критики, особлива ретельність підготовки їх до друку; 2) винахід та постійне використання грецького та особливо латинського (“*італіка*”) курсивних шрифтів; 3) запровадження до широкого вжитку зручного кишенькового формату “*in octavo*” (8°).

Від початку XVI ст. з'являється типографська марка видавництва Альда Мануція – дельфін, який оповиває якір, що мало бути символіко-алегоричним трактуванням відомого латинського виразу “*Festina lente*” – “*поспішай повільно*” (див. Іл. 2). Обрана видавнича марка якнайкраще передає невтомний і ретельний стиль праці славетного друкаря та донині є невід'ємною характерною ознакою альдівських видань.

“*In aedibus haeredum Aldi*” (1515–1597): книговидавнича діяльність нащадків Альда Мануція

Спадкоємців Альда можна трактувати як у вузькому, так і в ширшому значенні. У вузькому – це його тесть Андреа Торрезані зі синами, син Паоло і внук Альд Молодший. У ширшому – це плеяда пізніших європейських видавців і друкарів, пере-

²⁷ Fletcher G. H. *In Praise of Aldus Manutius...* – P. 41.

²⁸ Володарский В. М. Эразм Роттердамский и “Дом Альда” // *Культура и общество Италии накануне Нового времени*. – Москва, 1993. – С. 209–215.

²⁹ Lempicki S. *Manuscjusz weneccy a Polska...* – S. 7.

³⁰ Романова А. А. Книжное искусство Дома Альдов. К выходу в свет каталога “альдин” Библиотеки Академии наук // *Про книги. Журнал библиофила*. – 2008. – № 1. – С. 137.

³¹ Hibbert C. *Venice. The Biography of a City...* – P. 103.

важно цілі сімейства паризьких Етьєнів і Дідо, Фробена, Плантенів, голландських Ельзевірів.

Історико-культурне тло епохи XVI ст. змінилося, що було видно вже протягом останніх років життя Альда Мануція. Італійський гуманізм переходить у так звану римську фазу; його культурна атмосфера трансформується: посилюється суто латинський та власне італійський літературні контексти. Починає голосно лунати слово Марка Туллія Ціцерона, зароджується нове явище – “ціцеронізм”. Після смерті Альда 6 лютого 1515 р. уся видавнича справа фірми переходить до рук його тестя Андреа Торрезані де Асола (1451–1528), який продовжував незавершені плани дому Альда з 1515 по 1529 р. Всі книги й надалі друкувалися з видавничою маркою Альда. Серед реалізованих проєктів були й цілком невдалі, як от публікація Ехїла (1518). З трьох дітей Андреа сини Джан Франческо та Федеріко займалися книгодрукуванням³², хоча на початках, у 1529–1533 рр., вони цілком занедбали видавничу справу. Син Джан Франческо, Бернардо Торрезані в 1554–1571 рр. був книгарем і провадив свою діяльність у Парижі на вул. Сен-Жак.

У 1533 р., не без конфлікту інтересів, керівництво видавництвом перейняв наймолодший син Альда Паоло Мануцій (1512–1574) (див. Іл. 3). Освіту здобув у відомих професорів того часу – П’єтро Бембо, Лазаро Бонаміко, Джованні Баттиста Егнаціо, Гаспаро Контаріні. Паоло сформувався передусім як вчений-латиніст, а його науковою пасією стало дослідження та публікація найповнішого й виправленого корпусу листів і промов М. Т. Ціцерона. Його видавничий доробок налічує понад 100 видань Ціцерона. З 1540-го до 1550-х рр. фірма іменувалася “*дім синів Альда*” (*casa de’ Figlioli di Aldo*). Брат Паоло Антоніо певний час у 1550-х роках друкував книги в Болоньї. У 1560–1570-х рр. Паоло опублікував серію “*Epistolarum Pauli Manutii*” (останнє посмертне видання 1580 р. налічувало 12 книг). Серед видавничого репертуару Паоло всі відомі греко-римські автори з різних сфер тогочасної науки, численні переклади класичних текстів на *volgare*, літературно-наукові праці Марка Антуана Мюре (див. Іл. 5), Діонісія Ламбіна, Карла Сігонія. Усього за його життя вийшло друком близько 200 видань. Усі друки виходили з видавничою маркою Мануціїв – дельфін, який повиває якір. Зображення дельфіна і самого якоря відрізнялося від зразків його батька Альда, що також робило його видання впізнаваними (див. Іл. 4). Імператор Максиміліан II надав Паоло Мануцію герб, який використовував його син Альд Молодший як видавничу марку. Її відмінність від марок старших Мануціїв – зображення голови дельфіна, обернутої вправо³³ (див. Іл. 6).

Після смерті Паоло Мануція у 1574 р. керівництво друкарнею перейшло до його сина Альда Мануція Молодшого (1547–1597), який, як і його батько, був більше вченим, аніж видавцем. У віці 14 років він видав працю про правопис латинської мови – “*Orthographiae ratio*”. Після від’їзду батька до Риму він відновив книговидання у Венеції. Однак дуже швидко справу управління друкарнею передав компаньйонам, поринувши з головою в науку. У 1572 р. одружився з Франческою Лукрецією Джунтою, представницею славетного роду друкарів. Спільно з тестем видавав колекцію італійських листів (1575 р.), а також його коментарі на “*Ars poetica*” Горация (1576 р.)³⁴.

³² Fletcher G. H. *In Praise of Aldus Manutius...* – P. 10–11.

³³ Булгаков Ф. И. Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. I. – С. 134.

³⁴ The Encyclopedia Britannica / 14-th ed. – P. 831.

У рідній венеційській друкарні видав монументальний десяти томник творів Цицерона (1583 р.) з коментарями Мануціїв трьох поколінь. Його видавничий репертуар включав давніх авторів (Вергілія, Горация, Теренція, Цезаря) і праці його сучасників. Від 1584 р. виконував обов'язки секретаря Сенату Венеції, викладав на кафедрах університетів Болоньї, Пізи, Риму.

Його наукові зацікавлення поширювалися на філологію і право, зокрема орфографію та "римські старожитності" (трактати про закони та державний устрій давнього Риму). У 1588 р. на запрошення папи Сикста V приїхав до Риму опікуватися видавничими справами апостольської столиці. Незадовго до смерті він передав управління типографією Нікколо Манассі. Помер Альд Молодший у 1597 р., не залишивши спадкоємця для уславленого видавництва. Голосна слава фірми Альдів в основному ґрунтується на виданнях першого періоду, коли видавництво очолював його засновник і натхненник – Альд Пій Мануцій Римлянин.

Репертуар та зовнішні особливості альдин Наукової бібліотеки Львівського університету

Репертуар. Альдини з колекції НБ ЛНУ ім. І. Франка представлені здебільшого латиномовними друками. Серед невеличкої грекомовної групи слід виокремити твори Ісократ, Горгія, Арістид, Алкідама та грецьку антологію *Florilegium diversorum epigrammatum in septem libros* (див. Іл. 7). Латино- та італомовні альдини відображають історичні праці (Валерій Максим, Юлій Цезар, Саллюстій, Тіт Лівій та ін.), літературно-філософські (Катулл, Тібулл, Проперцій, Ювенал, Персій, Лукрецій, Марціал, Плавт, Овідій, кардинал Бессаріон, М.-А. Мюре та ін.), релігійні (Лактанцій), епістолографічні (Цицерон з коментарями Паоло Мануція), філологічні (Н. Перотто, Дж. Фортуніо).

Шрифти, композиція тексту, титульні аркуші, декор. Всі прижиттєві видання друкувалися шрифтами, які виготовив Ф. Гріффо. Для грецьких текстів він розробив чотири типи курсивних шрифтів (Gk1 = 125 мм, Gk2 = 114 мм, Gk3 = 84 і 90 мм, Gk4 = 80 мм). З латинських шрифтів спочатку як основний для друку, а від початку XVI ст. для оформлення титульних аркушів, заголовків, рубрик, колофонів використовували *антикву* (див. Іл. 8). *Італіка* – елегантний гуманістичний курсив – стала основою нового латинського курсивного шрифту (79–84 мм), який називали *альдино* (див. Іл. 9). У маленьких альдинах, котрі почали систематично виходити з 1501 р., є титульні аркуші, але вони нагадують авантитули сучасних книг – лаконічні з дрібними шрифтами. Іноді титульним аркушем міг бути перелік творів у виданні (наприклад, Лактанція³⁵ (див. Іл. 10), Цицерона³⁶). З набором у два стовпчики друкували титульний аркуш з греко-латинськими назвами (наприклад, Ісократ, 1534 р.)³⁷ (див. Іл. 11).

Композиція титульних аркушів така ж різноманітна як і їх назви. Домінують симетрично побудовані щодо центральної осі. Зустрічаються побудови у формі пра-

³⁵ 3845 I. L. Coelii Lactantii Firmiani Diuinarum institutionum libri septem... – Venetiis, 1515.

³⁶ 186699 I. M. T. Ciceronis De philosophia voluminum primorum [– secundorum] ... – Venetiis, 1523.

³⁷ 186893 III. [Orationes etc.] Isocrates nuper accurate recognitus et avctvs: Ἰσοκράτης = Isocrates... – Venetiis, 1534.

пора і багатоосьові побудови, зокрема оберненої трапецієвидної форми (або так званім косинцем) (*див.* Іл. 7, 8). У такий спосіб часто оформляли також і колофон (*див.* Іл. 12). Таке фігурно-геометричне комбінування також поширювалося на кінцівки текстових наборів, зокрема у вигляді косинців, чаш (*див.* Іл. 13), кораблів.

Вище вже мовилося, що Альд Мануцій унікав оздобних елементів у своїй книговидавничій продукції, намагаючись максимально спростити та уніфікувати вигляд текстів античних та сучасних йому авторів, відповідно до канонів античної естетики. певним винятком із цих засад були друки інкунабульного періоду в історії видавничої справи. На місці потенційного ініціала була звичайна літера тексту. Таким чином справу оздоби кожного примірника він покладав на розсуд безпосереднього власника придбаного видання.

З-поміж примірників НБ ЛНУ ім. І. Франка яскраво виділяється видання творів Публія Папінія Стація “*Sylvarum libri*”. Це єдина альдіна, яка декорована вручну: порошковим золотом оздоблено рослинний орнамент лівої сторони ініціала D (*див.* Іл. 9). Внизу подано стилізований гербовий картуш, обплетений стилізованим рослинним орнаментом. Монограма, що була вписана на його внутрішньому полі, закреслена чорнилом. Ще одна альдіна – видання Тита Лукреція Кара містить рукописні, червоного кольору ініціали (*див.* Іл. 14).

Зміна підходів до декоративного оформлення різних частин тексту спостерігається у Домі Альда у період його спадкоємців Паоло та Альда Молодшого. Заслугує на увагу видання Коментарів на Гая Юлія Цезаря³⁸ (1547 р.) ілюстроване 7-ма дереворитами з планами фортифікацій (*див.* Іл. 15), застосувань для оборони (*див.* Іл. 16) та облоги, а також дві карти (одну з них, *див.* Іл. 17).

Невеличке за обсягом видання промов італійського релігійного дяча Джакопо Садолето (1477–1547) і єпископа Мальорки Джованні Кампеджі (1507–1583) містить декілька ініціалів з історією та відображає античну тематику (*див.* Іл. 18). Елементи оздоб книг Альда Мануція Молодшого відображають основні риси і характерні особливості маньєризму: аристократизм, порушення гармонійного поєднання тілесного і духовного, стирання грані між світом людей і тварин. Це призвело до змішування чудернацьких образів, страхітливого орнаменту і вишуканих архітектурних елементів. Це яскраво помітно в циклі заставок та ініціалів з історією у книзі “Промов” і лекцій французького письменника, педагога і гуманіста Марка-Антуана Мюре (1526–1585). Оформлення портрету автора, техніка і змістове навантаження ініціалів D, S відображають підкреслений аристократичний еkleктизм маньєристичної манери – бачення химерної краси другої половини XVI ст. (*див.* Іл. 4, 19, 22).

Графічним оформленням також вирізняється публікація віршованих і прозових творів італійського поета Торквато Тассо (1544–1595). Титульний аркуш видання виконаний у вишуканій манірній формі: архітектурні елементи форми переплітаються з міфічними постатями, що обрамлюють два овальних картуша³⁹. У верхньому вміщено назву книги, а в нижньому – типографську марку видавця (*див.* Іл. 20). Зміст ілюстровано химерними заставками, що складаються з міфічних крилатих істот, пугті, птахів і змії. До віршованих і драматичних творів додаються мініатюри, які ілюструють сюжетні особливості змісту (*див.* Іл. 21).

³⁸ 186688 I. *Commentarii di Gaio Givlio Cesare, tradotti di latino in uolgar lingua per Agostino Ortica della Porta Genouese...Con la tauola di tutte le cose piu notabili.* – In Venetia, 1547.

³⁹ 186411 I. Torquato Tasso. *Delle Rime et Prose del s. T. Tasso parte prima e seconda...* – In Vinetia, 1583.

Формат, розміри аркушів, нумерація зошитів, колофони. Всі турботи Альда Мануція концентрувалися навколо редакційно-видавничих проблем. Зокрема, перевидана у 1513 р. “*Cornucopia*” Нікола Перотто містить уривки з латинських авторів, яким передує великий алфавітний перелік імен, набраний у п’ять колонок, а латинські тексти у дві. Основна частина тексту містить нумерацію арабськими цифрами кожної колонки та кожного десятого рядка⁴⁰. Видання “*Cornucopia*” визнане одним із найдосконаліших зразків суцільної пагінації. Реєстр усіх зошитів з кількісними характеристиками друкувався перед колофоном. Звичним явищем став індекс помилок (*errata*).

Основними форматами книг дому Альда були: *folio* (2°), *quarto* (4°), *octavo* (8°). Розмір аркушів в межах формату не був суворо регламентованим. *Folio* – 210×300,6 мм (1516 р.), 210×300,7 мм (1534 р.); *quarto* – 113,2×200,7 мм (1522 р.); *octavo* – 100×116,3 мм (1502 р.), 95×116 мм (1535 р.), 98×114,7 мм (1561 р.). Зміст колофонів видозмінювався в залежності від того, хто очолював дім Альда в певний конкретний період. Типові змістові формули колофонів: “*in Academia Aldi Romani*” (1502 р.), “*in aedibus Aldi*” (1503 р.), “*in aedibus Aldi et Andreae soceri*” (1513, 1515, 1517, 1521 pp.), “*in aedibus Aldi et Andreae Asvlani soceri*” (1523 р.), “*in aedibus haeredum Aldi Manutii et Andreae Asulani*” (1534 р.), “*Nelle casa de’figliuoli di Aldo*” (1545 р.), “*Ex Bibliotheca Aldina*” (1569 р.), “*Apud Aldum*” (1576 р.).

Папір і філіграні. Якісна сировина займала левову частку витрат у тогочасній друкарській справі. Альд Мануцій намагався підбирати для друку папір високої якості або комбінував різні його сорти. Всі філіграні паперу, що використовували у домі Альда, класифіковані за видовими групами у виданні “*The Aldine Press. Catalogue of the Ahmanson-Murphy Collection*” (Los Angeles, 2001). З філіграней, які зустрічаються в альдінах ЛНУ ім. І. Франка варто згадати з буквенними елементами (особливо літера А⁴¹ і В), із зображенням вежі⁴², квітки⁴³ та інші (зокрема, *див.* Іл. 23). Тільки в поодиноких примірниках НБ можна віднайти цілісну, повноцінну філігрань. У більшості ж ми маємо справу з елементами (фрагментами) більшої композиційно і сюжетно філіграні. На практиці це ускладнює їх фіксацію, ідентифікацію і каталогування.

Оправи. Наприкінці XV – на початку XVI ст. не існувало оправ видавців. Книги надходили в продаж стосами незшитих зошитів. Прості оправи виготовляли з картону і пергаменту. Заможніші власники замовляли оправи з золотим чи блінтовим тисненням у вигляді медальйонів, орнаментальних рамок, середників (*див.* Іл. 24, 25, 26).

⁴⁰ 127131 III. In hoc volumine habentur haec: Cornucopiae siue linguae Latine com[m]entarij ... recogniti atq[ue] ... emendati... – Venetiis, 1517.

⁴¹ Папір виготовляли в області Венето, зокрема у Венеції та Вероні, *див.*: Briquet C. M. *Les filigranes, dictionnaire historique des marques de papier dès leur apparition vers 1282 jusqu’en 1600.* – Genève, 1907. – Т. III. – №. 7919, 7922; 186823 III. Quae hoc in volumine tractantur: Bessarionis cardinalis Niceni... In calumniatore(m) Platonis libri quatuor... – Venetiis, 1516; 47337 I. Florilegium diversorum epigrammatum in septem libros = Ανθολογία διαφορών επιγραμμάτων... – Venetiis, 1503.

⁴² 186823 III. Quae hoc in volumine tractantur: Bessarionis cardinalis Niceni... – Venetiis, 1516.

⁴³ 186893 III. [Orationes etc.] Isocrates nuper accurrate recognitus et avctvs... – Venetiis, 1534.

**Рецепція альдин у Західній Європі
та Польській державі (XVI–XVIII ст.)
(на прикладі видань НБ ЛНУ ім. І. Франка)**

Поширення і побутування альдин у різних за походженням і соціальним статусом середовищах Західної Європи та Польської держави є вкрай важливим для розуміння їх місця та ролі в культурних процесах загальноєвропейського рівня. Міський соціум об'єднував у своєму горнілі культурно-освітні запити патриціїв, міських урядників, інтелектуалів-гуманістів і монастирські осередки чернечих орденів.

Приватні книгозбірні. Збірка книг Публія Папінія Стація, який опублікував Альд у 1502 р., опинилася у бібліотеці Яна Дантишка (1485–1548), єпископа Хелмінського, потім Вармінського, дипломата, поета неолатиніста, бібліофіла⁴⁴. Його бібліотеку вивезли у XVII ст. до Швеції. Приналежність книги до його бібліотеки засвідчують два різновиди гербового екслібриса (зокрема, *див.* Іл. 27). Зберігся запис про правомірність купівлі цієї альдини Ебдроцієм Бантою: “*Ebdroces Banta (?) h(eredit)as / me iure tenet*” (1585 р.). Згодом у цій книзі з’являється німецька провенієнція – “*J. C. Wernsdorf Helmst(adt) D(ies) 21 April(ii) 1777*”. Інший, також німецький за походженням запис, уміщений на форзаці “*Грецької антології*” з датою 1788 р.⁴⁵ Над заголовком титульного аркуша промов Ісократ та інших грецьких авторів – рукописний екслібрис Петра Валли (1619–1682) з Парижа (*див.* Іл. 11). Над видавничим знаком він продублював своє ім’я в іншій транскрипції – “*Petrus Duval*”⁴⁶; Петро Валла був французьким географом, секретарем ефрецького єпископа, володів цінною приватною бібліотекою.

Вагомий слід у поширенні альдин належить італійцям. Насамперед, слід говорити про городян Італії. У “*Діалогах про Любов*” Леона Ебрео на тренді якоря видавничого знаку Паоло Мануція залишився власницький запис “*Giuseppe Saignonae*” (XVI ст.)⁴⁷; пропущений займенник “*di*” мав би вказувати, що згаданий Джузеппе походить з комуни Савіньйоне, що у провінції Генуя. “*Правила граматики*” Джованні Франческо Фортуніо на *volgare* (1545 р.) належала італійцеві Франческо Адамо (XVIII ст.)⁴⁸. Одним із власників Епіграм Марка Валерія Марціала був італійський єзуїт, оратор і поет Франческо Бенчі (1542–1594)⁴⁹. На італійське походження очевидно вказує рукописний екслібрис власника у виданні епістолярію Плінія Молодшого (1518 р.): “*Ex libris Jacobi Romani Soeblis/Soellis*” (?)⁵⁰.

Другий том творів Марка Туллія Ціцерона, який видали спадкоємці Альда у 1523 р., належав австрійцеві з Карлштейна (Нижня Австрія) Адаму Теттельбаху

⁴⁴ 186586 I. Statii Sylvarvm libri qvinque; Thebaidos libri dvodecim; Achilleidos dvo. [Orthographia et flexvs dictionvm Graecarvm omnivm...– Venetiis, 1502.

⁴⁵ 47337 I. Florilegiov diversorvm epigrammatvm in septem libros... – Venetiis, 1503.

⁴⁶ 186893 III. [Orationes etc.] Isocrates nvper accvrate recognitvs et avctvs... – Venetiis, 1534.

⁴⁷ 186499 I. Dialoghi di amore, composti per Leone Medico, di natione Hebreo et dipoi fatto christiano. – In Vinegia, 1545.

⁴⁸ 186515 I. Regole grammaticali della volgar lingva di messer Francesco Fortvnio, nvovamente reviste et... corrette. – In Vinegia, 1545.

⁴⁹ 186670 I. [Epigrammata.] Martialis. – Venetiis, 1517. Про Ф. Бенчі *див.*: Biographie Universelle ou Dictionnaire historique / M. Weiss. – Paris, 1841. – Т. I. – P. 323.

⁵⁰ 44258 I. C. Plinii Secvndi Novocomensis Epistolarum libri X; eiusdem Panegyricus Traiano principi dictus; eiusdem De viris illustribus Suetonij Tranquilli... – Venetiis, 1518.

(“*Adamus Tettelbachius Carlsteniensis Austriac(us)*” (XVI–XVII ст.))⁵¹. На форзаці видання творів Саллюстія (1563 р.), свої нотатки нам залишив райця м. Герлиц (Саксонія, Німеччина) Ігнатій Мьоллер (1623–1683)⁵² (див. Іл. 29). “Фарсалия” Лукана належала пастору зі Швейцарії, субдиякону церкви св. Георга (1793 р.), ректору школи у Вінтертурі Якобу Гангарту⁵³. Показовим є його сюжетний екслібрис: двоє путті тримають в руках стилізований вінок, утворюючи форму картуша, всередині котрого розміщено напис: “Jacob Hanhart V. D. M. 1770”⁵⁴ (див. Іл. 30).

Книгозбірні монастирів, чернечих орденів, конвентів. Видання творів Фірміана Лактанція (1515 р.), опрацьоване в оправу з суперекслібрисом на верхній і нижній кришках. Він належав літописцеві та пастору монастиря Стернберг (Моравія), проректору конвенту августинців Йоганну Йозефу Глятцлю (1689–1757): “*Johann Joseph Glätzl, Propst zu Sternberg*”⁵⁵ (див. Іл. 25). На титульному аркуші цього видання – рукописний екслібрис каноніків регулярних св. Августина зі Стернберга (див. Іл. 10). Перекладна праця Хуана Уарте (1586 р.) належала одному з монастирів Праги (“*Monasterii Strahoniensis Prage*”)⁵⁶. Видання листів Марка Туллія Ціцерона з правками Паоло Мануція (1567 р.) належало Якубу Харвіну з конвенту францисканців у Гнезно (“*Jacobi Charuini can(oni)ci et conuentus S(ancti) Francisci Gne(snen)sis*”)⁵⁷. Уже згаданий вище другий том творів Марка Туллія Ціцерона (1523 р.) потрапив до бібліотеки колегії єзуїтів у Пресбурзі (тепер Братислава, Словаччина), де й був записаний до каталогу (“*Collegii S. J. Posonii ad S. [Salvatore] catalogo inscript[us] 1693 [...]*”)⁵⁸.

Примірник “*Метаморфоз*” Овідія з коментарями (1516 р.) належав котрійсь із конгрегацій (провенієнція не читається і частково закрита печаткою). За інвентарем бібліотеки колегії єзуїтів у Перемишлі (укладений 1774 р.) в рубриці “*Rhetores*” значиться видання Паоло Мануція “*Commentarii in Ciceronem*” 1583 р.⁵⁹; у рубриках “*Grammatici*” та “*Italici*” фігурують видання листів Ціцерона (з помилковою датою 1587 р. замість 1567 р.), не ідентифіковане видання 1590 р., а також якийсь перевидання

⁵¹ 186699 I. M. T. Ciceronis De philosophia volumen primvm [– secvndvm] ... – Venetiis, 1523.

⁵² 186600 I. Gai Sallvstii Crispi Conivratio Catilinae, et Bellvm Ivgvrtinvm. Eiusdem nonnulla ex libris historiaram. Fragmenta eiusdem historiaram, e scriptoribus antiquis ab Aldo Manutio, Pauli f. collecta... – Venetiis, 1563.

⁵³ У каталогах М. Шамрай і М. Шамрай – М. Спандовського Я. Гангарт ближче не ідентифікований, див.: Шамрай М. *Альдини в бібліотеках України: Каталог*. – Київ, 2008. – С. 126; Shamrai M. *Aldines in Libraries of Ukraine: Catalogue / New cor. and compl. ed. by M. Spandowski*. – Warsaw, 2012. – S. 167. Інформацію про Я. Гангарта та його екслібрис див.: Gerster L. *Die Schweizerischen Bibliothekzeichen (ex-libris)*. – Bern, 1898. – S. 16–17, 306.

⁵⁴ 46335 I. [Pharsalia.] Lvcavvs. – Venetiis, 1515.

⁵⁵ 3845 I. L. Coelii Lactantii Firmiani Diuinarum institutionum libri septem... – Venetiis, 1515. У М. Шамрай з помилкою прочитаний рукописний екслібрис, а суперекслібрис ототожнений з папським гербом, що не відповідає дійсності: Шамрай М. *Альдини в бібліотеках України: Каталог*... – С. 44. Натомість у каталозі Шамрай – Спандовського є вказівка про єпископську мітру без прив'язки до якоїсь конкретної персоналії, див.: Shamrai M. *Aldines in Libraries of Ukraine: Catalogue*. – S. 72. Інформацію про Й. Й. Глятцля, див.: Švábenský M. *Augustiniánské kláštery*. I. díl. – Brno, 1959 (Inventáre a katalogy fondů Státního Archívu v Brně; 10).

⁵⁶ 186613 I. Essame de gl'ingegni de gl'huomini, per apprendere le Scienze: nel...Di Gio Huarte: Tradotto dalla lingua Spagnuola da M. Camillo Camilli. – In Venetia, 1586.

⁵⁷ 186720 I. M(arc)u T(vllii) Ciceronis Epistolae ad Atticvm, ad M(arcum) Brvtvm, ad Qvinctvm fratrem, cum correctionibus Pauli Manutii. – Venetiis, 1567.

⁵⁸ 186699 I. M. T. Ciceronis De philosophia... – Venetiis, 1523.

⁵⁹ Рук. 293 III. Inventarium Librorum bibliothecae Conventus Jesuitum Premisliensis conscriptum 1774 per Stanislaum Chmielewski. [Premislae], 1774. – К. 76, 94....

“*Manutii Phrases*” 1607 р. Видання Ансельма Луксейського “*Тлумачення на книги Царств*” (Рим, 1565 р.) належало препозиту Каспару Паячлому в с. Радошиці Руського воєводства, а пізніше потрапив до фондів бібліотеки Львівського кафедрального костелу⁶⁰.

Колекціонування альдин у XIX–XX ст.

Примірник Авла Геллія “*Ночі Амміку*” (1515 р.) переповнений численними нотатками і підкресленнями друкованого тексту. На звороті першого захисного аркуша є нотатка про аукціон 1805 р. у Дармштадті⁶¹. Про нового власника жодних відомостей немає. Відомим колекціонером і бібліофілом був граф Станіслав Дунін-Борковський (1782–1850) – учений-мінералог і геолог, літератор, громадський діяч, який подарував численну і цінну книгозбірню Львівському університету (бл. 5000 т.). У колекції переважали книжки природознавчої, історичної тематики, а також цінні видання французьких, англійських, італійських та німецьких авторів (серед цінних стародруків були Острозька Біблія і три альдини). Він залишав власницькі записи на звороті кришок оправи: “*Borkowski*” або “*Borkow*”. Це видання Лактанція, 1515 р. (див. Іл. 10)⁶², Овідія, 1516 р.⁶³, Плінія Молодшого, 1518 р.⁶⁴. У 1859 р. другий том творів Ціцерона, 1523 р., перейшов до маловідомого нам Й. Відманна, мабуть, австрійця, який міг придбати цей примірник через власницький запис Адама Теттельбаха⁶⁵.

Титульний і форзацний аркуші у виданні Лукреція Кара (1515 р.) буквально насичені різноманітними провенієнційними елементами: зірка Давида (чорнило, кінець XIX – початок XX ст.); зверху форзацного аркуша “*Dr. Schwartz Berlin*” (чорнило, кінець XIX – початок XX ст.), “*Ex libris Dr. Schwartz Icti*” (гербовий екслібрис на титульному аркуші) – усі записи належать др. Шварцу Ікті; наступні записи (“*von W. Weber, Febr. 1905 für M8. – Zoozmann [...] Aldina!*”) ілюструють рух цієї альдини між власниками аж до 1916 р.⁶⁶ (див. Іл. 28).

Видання “*Метаморфоз*” Апулея (1521 р.) з рукописними маргіналіями – коментарі, переклад окремих слів. На початку XX ст. був вклеєний аркуш паперу, що виконував функцію захисного і титульного аркушів. На приклеєному форзаці – два рукописні екслібриси: “*Ex libris Drs Josephi Weigel liber emtus Neapoli mense Januario 1905*”⁶⁷. Інший рукописний екслібрис “*Ex libris Vincentii Jerrech*”(?), мабуть, слід віднести до XVIII ст. Видання Саллюстія (1521 р.) наприкінці XIX ст. належало до бібліотеки доктора Леонардо Тірабелло (велика кругла печатка синього кольору на титульному аркуші)⁶⁸.

⁶⁰ 188166 III. Angelomi, monachi Ordinis D Benedicti enarrationes in libros regum. – Romae, 1565.

⁶¹ 186675 I. Avli Gellii Noctivm Atticarum libri vndeviginti. – Venetiis, 1515.

⁶² 3845 I. L. Coelii Lactantii Firmiani Diuinarum institutionum libri septem... – Venetiis, 1515.

⁶³ 43755 I. [Metamorphoses.] Qvae hoc volumine continentvr: Annotationes in omnia Ouidij opera. Index fabularum et caeterorum, quae insunt hoc libro Metamorphoseon libri XV.–Venetiis, 1516

⁶⁴ 44258 I. C. Plinii Secvndi Novocomensis Epistolarum libri X; eiusdem Panegyricus Traiano principi dictus... – Venetiis, 1518.

⁶⁵ 186699 I. M. T. Ciceronis De philosophia... – Venetiis, 1523.

⁶⁶ 186667 I. [De rerum natura libri sex.] Lvcretivs. – Venetiis, 1515.

⁶⁷ 97043 I. L. Apvlei Metamorphoseos siue Lusus asini libri XI; Floridor(um) III; De deo Socratis I; De philosophia I. Asclepius Trismegisti Dialogus eodem Apuleio interprete... – Venetiis, 1521.

⁶⁸ 186476 I. C. Crispi Sallvstii De conivratione Catilinae; eiusdem De bello Iugurthino; Orationes quaedam ex libris Historiarum ... ; eiusdem Oratio contra M. T. Ciceronem. M. T. Ciceronis Oratio contra C. Crispum Sallustiu(m)... – Venetiis, 1521.

Вітольд Казімеж Чарторийський – польський князь, лінгвіст, бібліофіл. Власник великої та цінної бібліотеки, яка знаходилась у маєтку “Côte de Grâce” (біля м. Онфлер, Франція). Після смерті В. К. Чарторийського бібліотекою опікувався його брат Адам Людвік Чарторийський (1872–1937), який у 1922–1923 рр. передав до Львівського університету “бібліотеку з Онфлер” – 18987 назв (25130 томів) 147 мовами та діалектами, різноманітну за тематикою (історія, генеалогія, географія, теологія, точні та природничі науки, медицина, художня література, філологія, літературознавство, філософія та інші). З колекції Чарторийських походить одна альдіна – *Листи Цицерона*, які опублікував Паоло Мануцій (1544 р.)⁶⁹. На корінці – суперекслібрис В. К. Чарторийського, приклеїні шрифтові екслібриси бібліотеки В. К. Чарторийського та А. Л. Чарторийського як дарувальника⁷⁰.

Більшість альдин Наукової бібліотеки Львівського університету надійшла до фондів у 1938 р., коли бібліотека стараннями директора Рудольфа Котулі купила більшу частину книгозбірні графа Юзефа Саби Козебродського (1870–1935). Він був добре знаним любителем рідкісних книг у середовищі бібліотекарів та антикварів. Бібліофілство було справою всього його життя. На купівлю книг він не шкодував коштів. Про його фанатичне полювання за раритетами і цінними виданнями ходили навіть анекдоти. Був почесним членом Товариства любителів книги Львова і Кракова. Його багатотисячна бібліотека зберігалася у родинному маєтку в с. Дзвинячка, а також у Львові й Кракові. На внутрішній стороні верхньої кришки оправи всі альдини з його книгозбірні мають приклеїний бібліотечний екслібрис – “*Biblioteka Uniwersytecka we Lwowie. Ze zbiorów Józefa Saby Hr. Koziebrodzkiego*” (див., зокрема Іл. 28).

⁶⁹ 179555 I. M. Tvllii Ciceronis Epistolae ad Atticum, ad M. Brutum, ad Quintum fratrem ... correctione illustratae ... in quas ... edentur auctore Paulo Manutio... – Venetiis, 1544.

⁷⁰ Див. власницькі та бібліотечні екслібриси князів Чарторийських у виданні: *Екслібриси Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка* / автор-укладач та автор вступної статті Н. Кіт-Копистянська. – Львів, 2013. – С. 119–122.

Іл. 1. Портрет Альда Пія Мануція. Мідерит, 1576 р.

Іл. 2. Видавнича марка А. П. Мануція, 1502 р.

Іл. 3. Портрет Паоло Мануція. Мідерит, 1587 р.

Іл. 4. Видавнича марка Паоло Мануція, 1545 р.

Лл. 5. Портрет М.-А. Мюре. Мідерит, 1576 р.

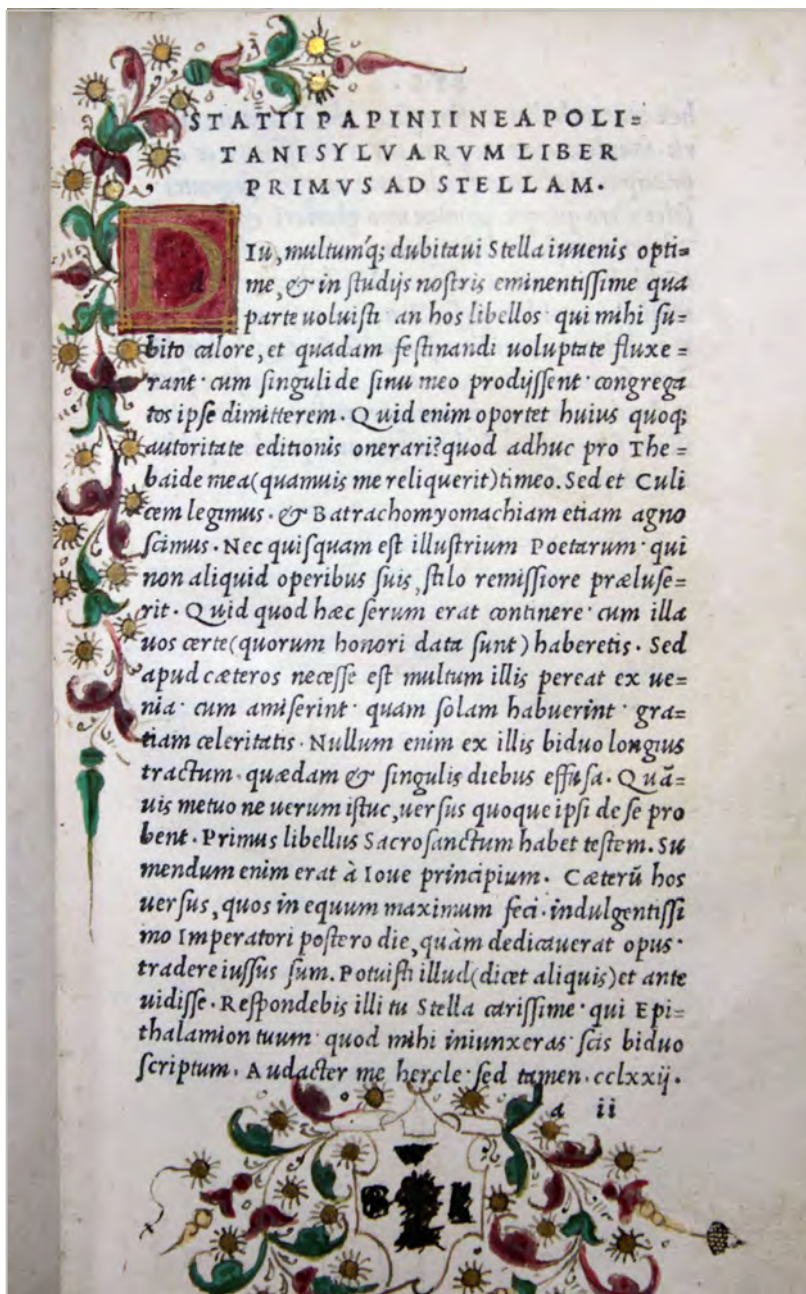
Лл. 6. Видавничка марка з гербом Альда Мануція Молодшого, 1576 р.

Лл. 7. Титульний аркуш "Florilegium diversorum...". 1503 р.

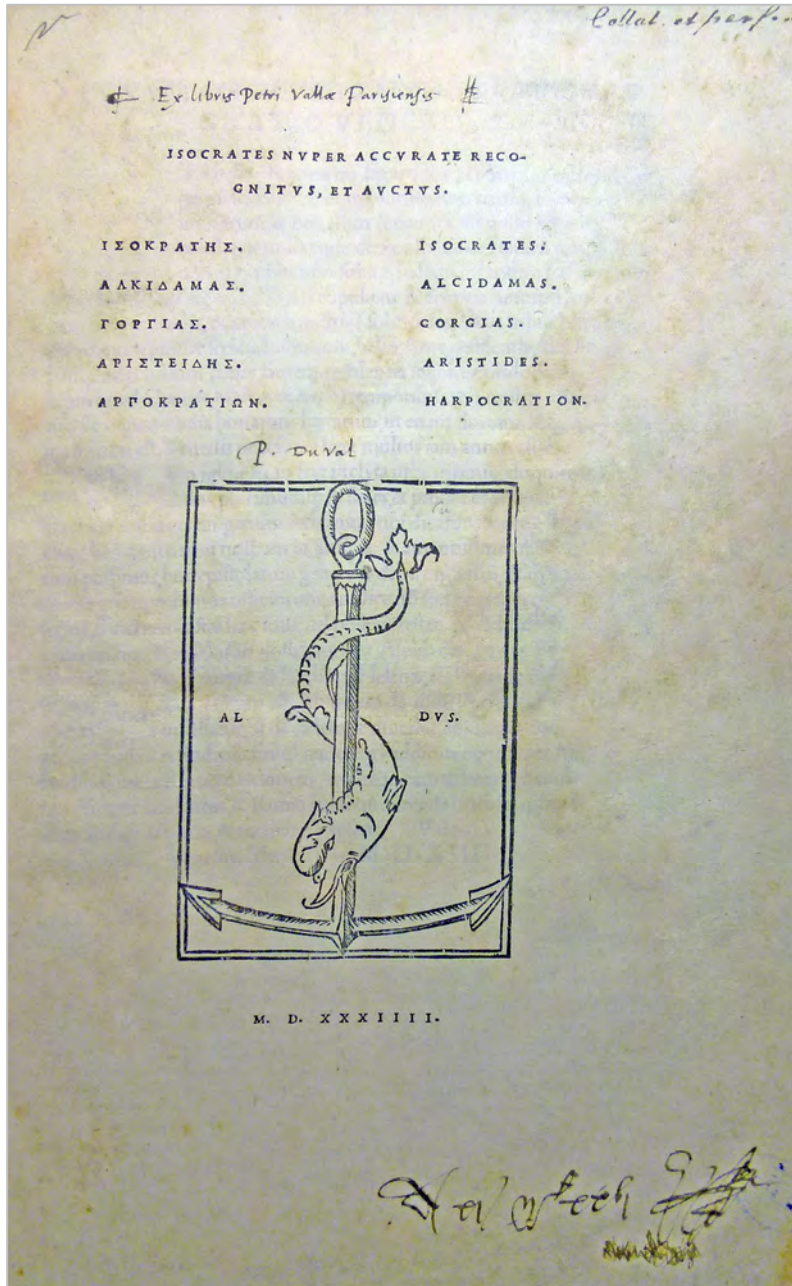
Лл. 8. Приклад поля набору заголовку антиквою у трапецієвидній формі у виданні “Метафізики” Арістотеля, 1516 р.

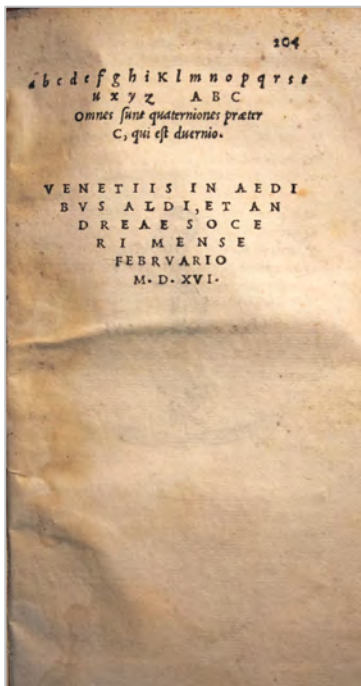
Пл. 9. Курсив альдино, ініціал D з флоратурою і стилізованим гербовим есклібрисом, 1502 р.

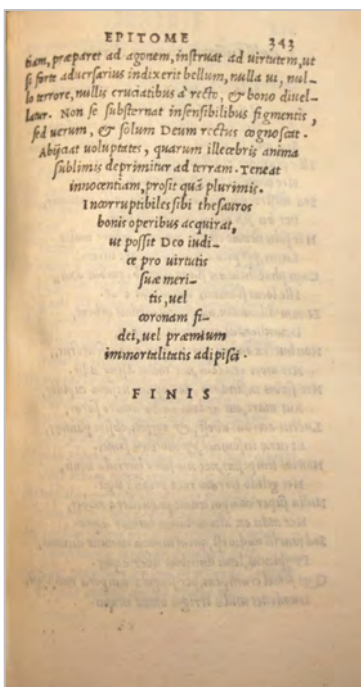
Іл. 10. Зразок титульного аркуша і провенієнції у виданні Фірміана Лактанція “Divinarum institutionum”, 1515 р.

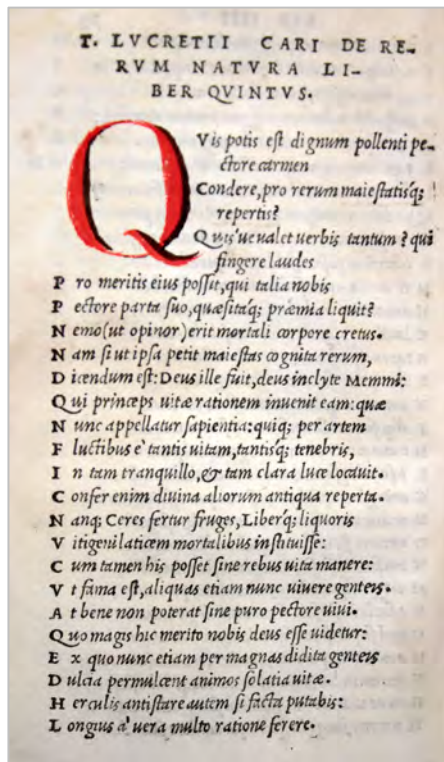
Лл. 11. Зразок композиції титульного аркуша і набору назв у збірці творів Ісократa, 1534 р.

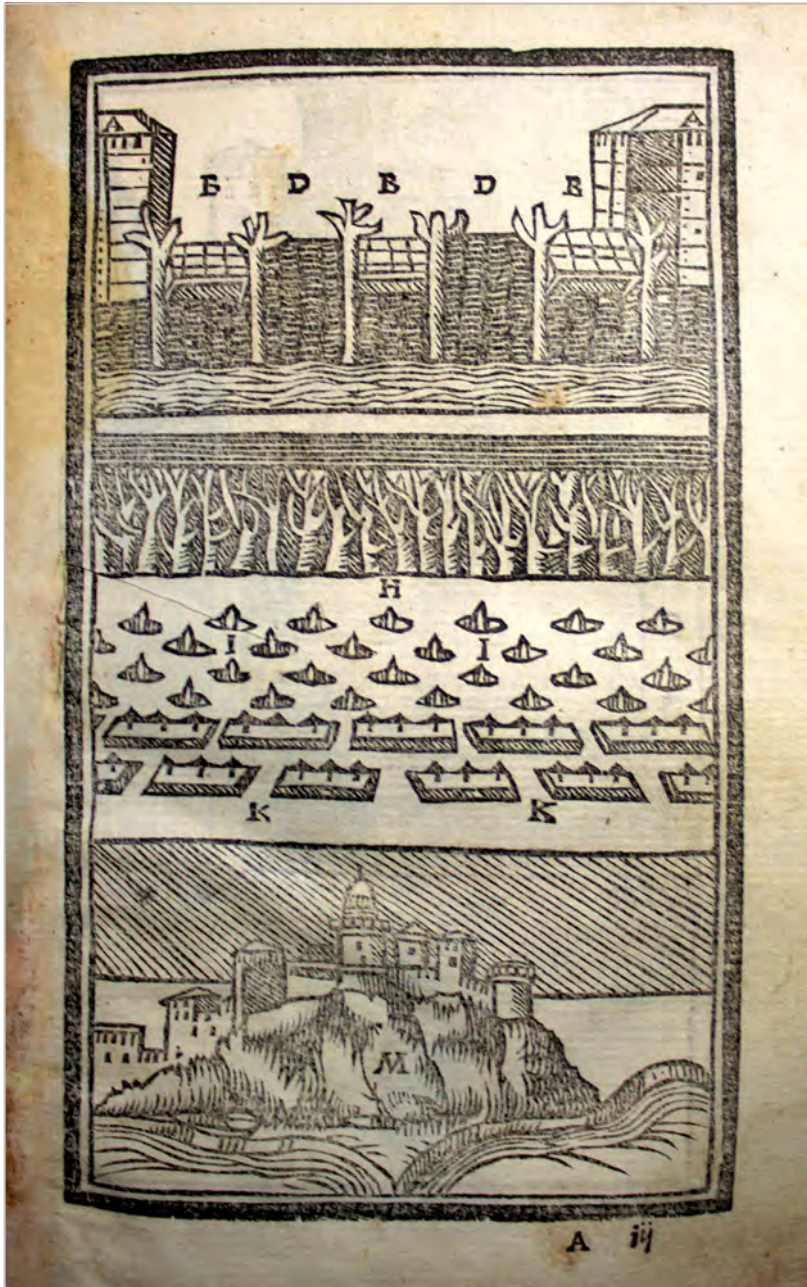
Лл. 12. Зразок колофону з видання Овідія “Метаморфози”, 1516 р.

Лл. 13. Приклад набору поля тексту з видання Фірмація Лактанція “Divinarum institutionum”, 1515 р.

Лл. 14. Рукописний ініціал Q у виданні Лукреція Кара “De rerum natura”, 1515 р.

Іл. 15. План оборонних фортифікацій у виданні
“Commentarii di Gaio Giulio Cesare...”, 1547 р.

Іл. 16. Зображення оборонного застосування у виданні
“Commentarii di Gaio Giulio Cesare...”, 1547 р.

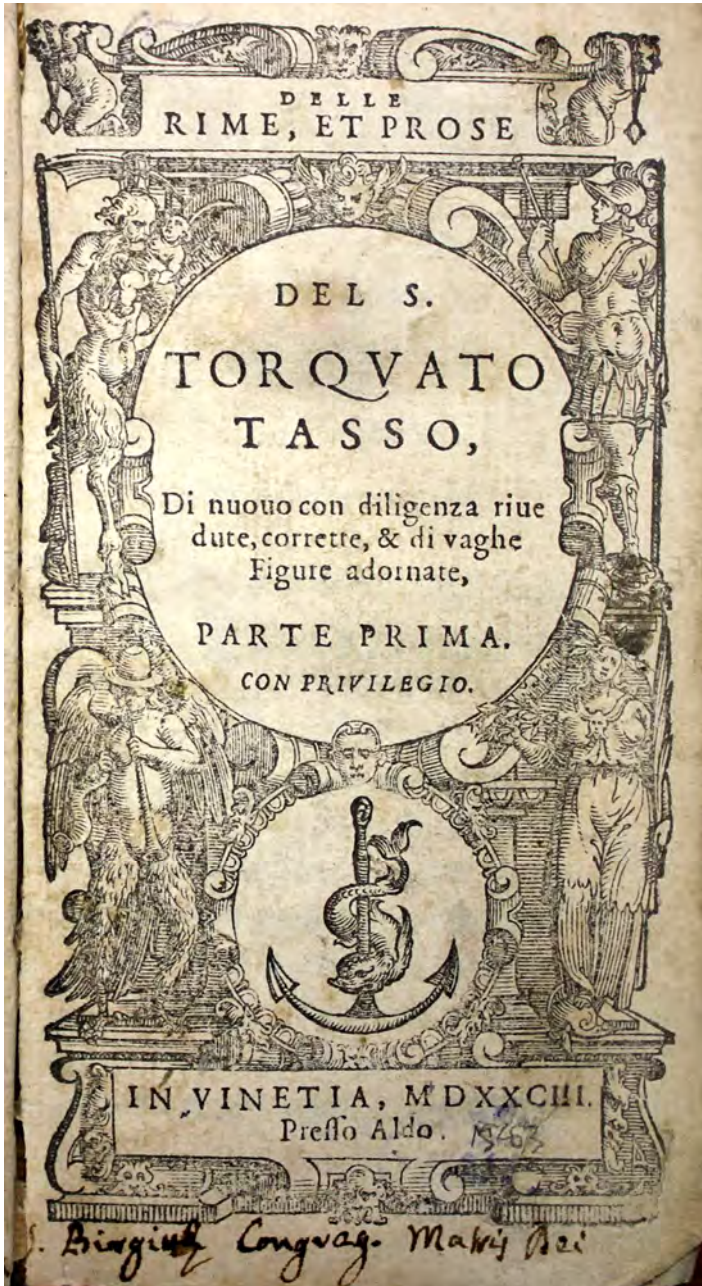
Іл. 17. Карта Піренейського півострова у виданні
“Commentarii di Gaio Giulio Cesare...”, 1547 р.

Іл. 18. Ініціал Н з історією у виданні
промов Джакомо Садолето і Джованні
Кампеджі, 1561 р.

Іл. 19. Ініціал S з історією
у виданні М.-А. Мюре
“Orationes”, 1576 р.

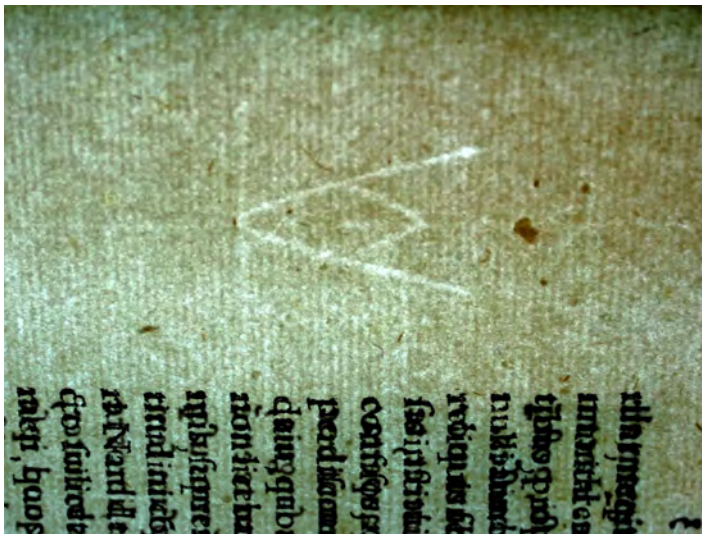
Іл. 20. Титульний аркуш поетичних і прозових творів Торквато Тассо, 1583 р.

21. Заставка і мініатюра з видання творів
Торквато Тассо, 1583 р.

Іл. 22. Ініціал D з історією у виданні М.-А. Мюре “Orationes”, 1576 р.

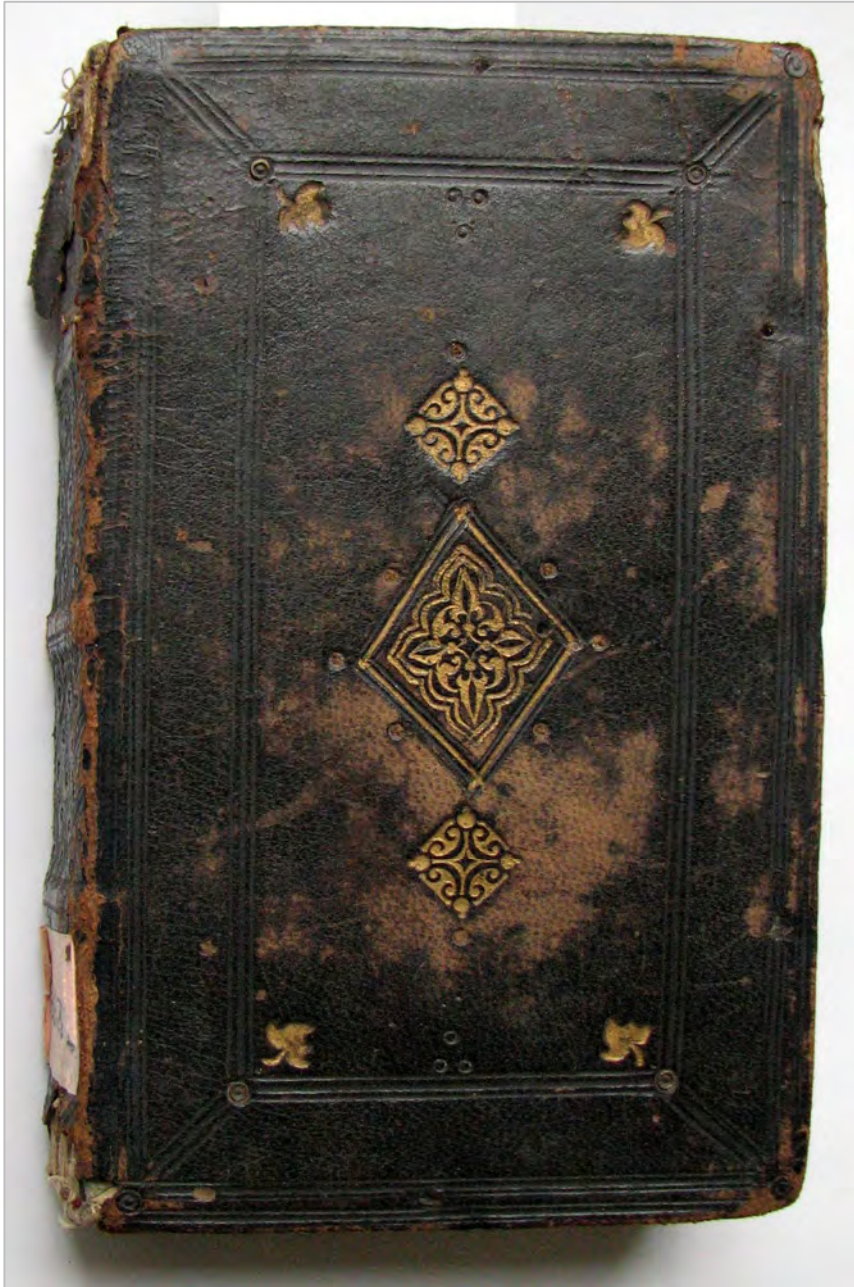
Іл. 23. Приклад філіграні А з видання творів кардинала Бессаріона, 1516 р.

Іл. 24. Верхня кришка оправи книги Марка Туллія Ціцерона
“De philosophia”, 1523 р.

Іл. 25. Нижня кришка оправи з суперекслібрисом
Йоганна Йозефа Глятцля, XVIII ст.

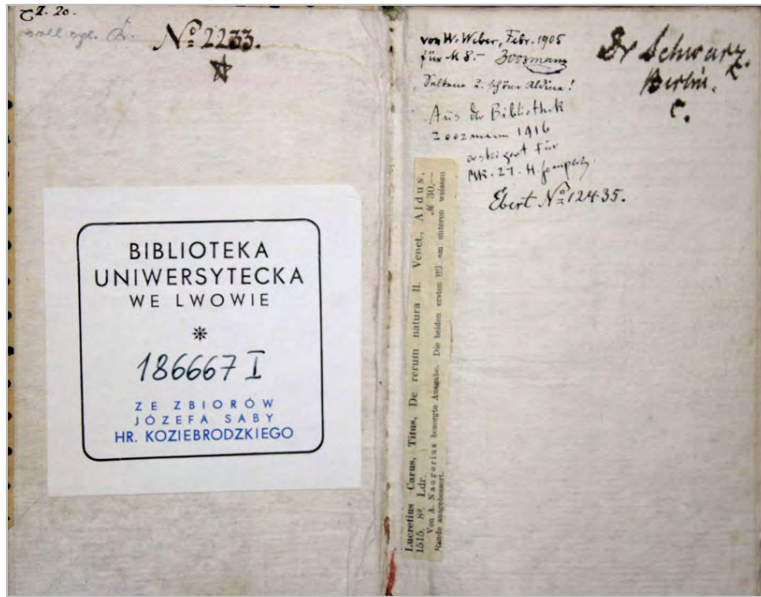

Іл. 26. Верхня кришка оправи видання
Публія Папінія Стація "Sylvarum libri", XVI ст.

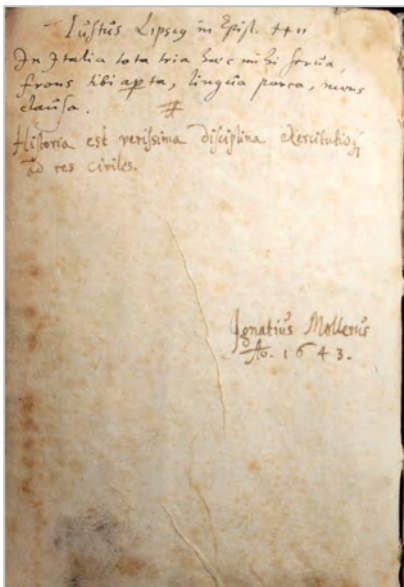
Germania valerij maximi quaedam, quae in Italia
non habentur. ex Gallia uero duodecim A. Sconij pe-
diani elegantiaru libros percipidi expectamus. quos
extare, esseq; .M. Fabij Quin. ac inde bonam partem
elegantiarum suarum accepisse Lauretium Vallam
uel puer Romae cum audirem Domitium intellegeba.
Caudeant igitur bonarum literarum studiosi. nam
D. O. M. annuente, assiduisq; laborib. nostris, atq;
academicorum nostrorum auxilio, et ceterorum bo-
norum, doctorumq; hominum. qui bonas literas,
bonasq; artes propagari nostra aetate desyderant
omnia suppeditabimus. quibus in summos uiros
queant euadere. VALE.

Іл. 27. Гербовий екслібрис єпископа, бібліофіла і гуманіста
Яна Дантишка у виданні Публія Папінія Стація
“Sylvarum libri”, 1502 р.

Лл. 28. Власницькі записи, бібліотечні та бібліографічні помітки, шрифтовий екслібрис у виданні Лукреція Кара “De rerum natura”, 1515 р.

Лл. 29. Автограф Ігнатія Мьоллера 1643 р. на форзацному аркуші у виданні творів Гая Кріспа Саллюстія, 1563 р.

Лл. 30. Сюжетний екслібрис Якуба Гангарта 1770 р. у виданні творів Лукана “Pharsalia”, 1515 р.

Список використаної літератури

1. Баткин Л. М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. – Москва, 1978.
2. Брагина Л. М. Социально-политические идеи в Итальянском гуманизме XV в. // Культура Возрождения и общество / отв. ред. В. И. Рутенбург. – Москва, 1986.
3. Булгаков Ф. И. Иллюстрированная история книгопечатания и типографского искусства. – Санкт-Петербург, 1899. – Т. I.
4. Володарский В. М. Эразм Роттердамский и “Дом Альда” // Культура и общество Италии накануне Нового времени. – Москва, 1993. – С. 209–215.
5. Екслібриси Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка / автор-укладач та автор вступної статті Н. Кіт-Копистянська. – Львів, 2013.
6. Касаткин А. А. Культ латыни в эпоху Возрождения (генезис и исход) // Культура эпохи Возрождения. – Ленинград, 1986.
7. Романова А. А. Книжное искусство Дома Альдов. К выходу в свет каталога “альдин” Библиотеки Академии наук // Про книги. Журнал библиофила. – 2008. – № 1.
8. Рутенбург В. И. Возрождение и Реформация в советской литературе // Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Ленинград, 1981.
9. Функе Ф. Книговедение. Исторический обзор книжного дела / под. ред., со вступ. ст. и доп. проф. Е. Л. Немировского. – Москва, 1982.
10. Шамрай М. Альдини в бібліотеках України: Каталог. – Київ, 2008. – С. 126.
11. Якушкина Т. В. Формирование петраркистской концепции любви в изданиях Петрарки первой трети XVI века // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2008. – № 71.
12. Ясіновський А. Початки грецького літургійного друкарства у Венеції // КАΛΟΦΩΝΙΑ: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії, ч. 5. – Львів, 2010.
13. Barker N. Aldus Manutius and the development of Greek script and type in the XVth century / 2-nd ed. – New York, 1992.
14. Biographie Universelle ou Dictionnaire historique / M. Weiss. – Paris, 1841. – Т. I.
15. Briquet C. M. Les filigranes, dictionnaire historique des marques de papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600. – Genève, 1907. – Т. III.
16. Fiertz-David L. The Dream of Poliphilo: The Soul in Love. – Dallas, 1987.
17. Fletcher G. H. In Praise of Aldus Manutius. A quincentenary exhibition. – New York, 1995.
18. Fregolent A. Klasycy malarstwa. Giorgione / tłumaczenie M. Surowiak. – Warszawa, 2006.
19. Gerster L. Die Schweizerischen Bibliothekzeichen (ex-libris). – Bern, 1898.
20. Hibbert C. Venice. The Biography of a City. – New York; London, 1989.
21. Layton E. Rev.: Nicolas Barker. Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century // Papers of the Bibliographical Society of Canada. – Vol. XXV.
22. Łempicki S. Manucjusze weneccy a Polska (karta z dziejów humanizmu w Polsce). – Lwów, 1926.
23. Pontani Filippomaria. Musurus' Creed // Greek, Roman and Byzantine Studies. – Chicago, 2002/3. – Vol. 43. – Nr. 3. – P. 175–213.
24. Renouard Ant. Aug. Annales de l'imprimerie des Alde, ou histoire des trois Manuce et de leurs éditions. – [Seconde éditions]. – Paris, 1825. – Т. 1.
25. Rokosz M. Wenecka oficyna Alda Manucjusza i Polska w orbicie jej wpływów. – Wrocław, 1982.

26. Shamrai M. Aldines in Libraries of Ukraine: Catalogue / New cor. and compl. ed. by M. Spandowski. – Warsaw, 2012.
27. Snipes K. Rew.: Nicolas Barker. Aldus Manutius and the Development of Greek Script and Type in the Fifteenth Century. Sandy Hook, 1985 // *Renaissance Quarterly*. – 1988. – Vol. 41, nr 1.
28. Švábenský M. Augustiniánské kláštery. I. díl. – Brno, 1959 (Inventáře a katalogy fondů Státního Archívu v Brně; 10).
29. The Aldine Press. Catalogue of the Ahmanson-Murphy Collection of books by or relating to the Press in the Library of the University of California. – Los Angeles; Berkeley, 2001.

**“IN AEDIBUS ALDI”: CHAPTERS AND STORIES FROM THE BOOK
PUBLISHING ACTIVITIES OF ALDO MANUZIO SENIOR
AND HIS SUCCESSORS**

Mykola ILKIV-SVYDNYTSKYI

*Lviv Ivan Franko National University, Scientific Library,
17 Drahomanov Str., Lviv, 79601, Ukraine, tel.: (032) 261-35-97*

The article briefly analyzes the phenomenon of Italian publisher Aldo Manuzio senior (1449/50–1515), humanist and scholar, and his successors: father-in-law Andrea Torresani and his sons, son Paolo, and grandson Aldo junior. On the basis of scientific literature and collections of aldines from the stock of the Scientific Library of Lviv Ivan Franko National University, it reconstructs the contacts between Aldo Manuzio and other humanists and intellectuals, the specifics of preparing books for publication, as well as external and internal features of the aldines (format, bindings, copy, fonts, paper). The Aldine Press publishing house (“in aedibus Aldi”, “apud Aldum”) published over 900 titles, with at least 130 publications printed when Aldo Manuzio was still alive. The aldines from the collection of the Scientific Library of Lviv Ivan Franko National University are represented mostly by Latin publications. Among the small group of Greek editions it is necessary to mention the works of Isocrates, Gorgias, Aristide, Alkidamas, and the Greek anthology. Latin and Italian aldines are represented by historical works (Valerius Maximus, Julius Caesar, Sallust, Titus Livius, et al.), literary and philosophical (Catullus, Tibullus, Propertius, Juvenal, Persius, Lucretius, Martial, Plautus, Ovid, Cardinal Bessarion, M.-A. Murray, et al.), religious (Lactantius), epistolographic (Cicero with the commentaries of Paolo Manuzio), and philological ones (N. Perotto, J. Fortunio). The article also covers the issue of reception of the Aldine Press editions in XVI–XVIII centuries and their collecting in XIX–XX centuries. In Western, as well as Central and Eastern Europe of XVI–XVIII centuries the aldines were purchased by individuals from bourgeois and noble classes and the congregations of religious orders, i.e. libraries of convents, chapters, and monasteries. The aldines were collected in XIX–XX centuries. The Aldine Press editions belonged to the persons of different social background and status: aristocrats, commoners, church ministers known for their bibliophilic interests.

Keywords: history of book publishing, Aldo Manuzio senior, Paolo Manuzio, Aldo Manuzio junior, aldines, Andrea Torresani, Scientific Library of Lviv Ivan Franko National University, colophon, title, super ex-libris.

Стаття надійшла до редколегії 2. 10. 2015

Прийнята до друку 15. 10. 2015